

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ - ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΤΟΥ

Χρήστος Μουζακίτης*

Καθηγητής Κοινωνικής Εργασίας

Εισαγωγή

Η κακοποίηση του παιδιού με οποιοδήποτε τρόπο, ιδιαίτερα όμως σωματικά και σεξουαλικά, έχει καταλυτικές αρνητικές επιπτώσεις στην όλη βιοψυχοκοινωνική του εξέλιξη. Αυτό έχει πιστοποιηθεί από εκτεταμένες μελέτες και έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Ευρώπη και κυρίως στις Η.Π.Α. μετά τη δημοσίευση του γνωστού άρθρου από τον HENRY KEMPE που είχε τον τίτλο "THE BATTERED CHILD SYNDROME" στα 1962. (ELMER 1967, BURTAN 1968, DE FRANCIS 1969, GREEN 1978, MEISSELMAN 1978, RIZLEY AND CICHETTI 1981, ALFARO 1973, Μουζακίτης 1986, Ζαφείρης 1990, BECKER J. ET. AL 1991, STOVALL G. ET. AL 1990). Και ενώ οι διαπιστώσεις αυτές έχουν ενεργοποιήσει τις Δυτικοευρωπαϊκές Χώρες και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στη λήψη συγκεκριμένων μέτρων για την προστασία του παιδιού όπως νομοθετικές ρυθμίσεις, ενημέρωση του κοινού, σχεδιασμό και υλοποίηση προγραμμάτων, εκπαίδευση στελεχών και εξειδίκευση Κοινωνικών Λειτουργών, στη χώρα μας πέραν κάποιων κατά καιρούς ιδιωτικών πρωτοβουλιών ενημερωτικού χαρακτήρα και οι όποιες επιχειρούμενες προσπάθειες είναι αποσπασματικές, περιορισμένης εμβέλειας και αναποτελεσματικές.

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι η όσο το δυνατόν λεπτομερής παρουσίαση των επιπτώσεων της σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης στην εν γένει υγεία του παιδιού μέσω μιας εμπεριστατωμένης ανασκόπησης της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας.

Η Έκταση του Προβλήματος

Το πρόβλημα όσον αφορά την έκταση και τις διαστάσεις του στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες είναι γνωστό αφού έχει διαπιστωθεί μέσω ερευνών ότι εκατοντάδες χιλιάδες παιδιών κακοποιούνται σωματικά και σεξουαλικά κάθε χρόνο. Στις Η.Π.Α. με βάση τις τελευταίες στατιστικές οι επιβεβαιωμένες περιπτώσεις σωματικής κακοποίησης ανέρχονται γύρω στις 600.000 και σεξουαλικής στις 70.000 το χρόνο. Δέκα τοις εκατό (10%) αυτών των περιπτώσεων

* Μουζακίτης Χρήστος, Διδάκτωρ, Καθηγητής Κοινωνικής Εργασίας στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του Τ.Ε.Ι. Αθίνas, τ. Πανεπιστημιακός Καθηγητής των Πανεπιστημίων DENVER, ARKANSAS και MARYLAND των Η.Π.Α. και λέκτορας επί μία εικοσαετία της Αμερικανικής Ανθρωπιστικής Εταιρίας Προστασίας του Παιδιού.

θεωρούνται ως πολύ σοβαρές και μεταξύ 2.000 με 5.000 παιδιά πεθαίνουν κάθε χρόνο. (MASSACHUSETTS SPECIAL LEGISLATIVE COMMISSION OF VIOLENCE 1982). Στη Μεγάλη Βρετανία και στην Ιταλία υπολογίζονται και για τις δύο μορφές κακοποίησης μέχρι και 16.000 το χρόνο, ενώ σε άλλες χώρες όπως η Φινλανδία, η Σουηδία και η Δανία με μικρότερο πληθυσμό η συχνότητα και για τις δύο μορφές κακοποίησης υπολογίζεται μεταξύ 4.000 με 5.000 περιπτώσεις (Μουζακίτης 1987). Πρέπει να σημειωθεί ότι ενώ ο εντοπισμός περιπτώσεων σωματικής κακοποίησης, μετά από συστηματική εκστρατεία ενημέρωσης του κοινού, είναι πιο εύκολος, δε συμβαίνει το ίδιο για τον εντοπισμό περιπτώσεων σεξουαλικής κακοποίησης. Οι αριθμοί περιπτώσεων σεξουαλικής κακοποίησης που αναφέρονται για τις διάφορες χώρες αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό ποσοστό της έκτασης του προβλήματος. Αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους οι οποίοι περιληπτικά είναι οι εξής:

- 1) Οι επικρατούντες κοινωνικές αξίες που θεωρούν τη σεξουαλική κακοποίηση του παιδιού στις διάφορες μορφές της ως έγκλημα και ιδιαίτερα η αιμομιξία που θεωρείται ταμπού.
- 2) Ο δισταγμός και η άρνηση των θυμάτων και των οικογενειών τους να αποκαλύψουν την κακοποίηση στις αρχές, φοβούμενες τις επιπτώσεις και το στιγματισμό.
- 3) Στην έλλειψη ή πλημμελή λειτουργία συστήματος αναφοράς ή πραπομπής τέτοιων περιπτώσεων.
- 4) Στην έλλειψη ακριβούς πληροφόρησης για την ύπαρξη συστήματος υπηρεσιών προστασίας των θυμάτων (στις χώρες βέβαια που υπάρχουν).
- 5) Στις ποικίλλες μορφές σεξουαλικής κακοποίησης που πολλές φορές ορίζονται νομικά διαφορετικά από μια χώρα στην άλλη.

Στη χώρα μας μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, το πρόβλημα της σωματικής και της σεξουαλικής κακοποίησης δεν είχε λάβει καμία ιδιαίτερη προσοχή. Μόνο ο τύπος έφερε στη γνώση του κοινού περιπτώσεις κακοποίησης και θανάτου παιδιών.

Πρώτη προσπάθεια συλλογής πληροφοριών πάνω στο θέμα έγινε από την Κοινωνική Υπηρεσία του νοσοκομείου παιδών "Η Αγία Σοφία" που εδραζόταν σε ακραίες περιπτώσεις κακοποίησης που έφθαναν στο νοσοκομείο. Γενικά, οι έρευνες που ήταν περιορισμένης εμβέλειας περιορίζοντο στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Ένας τελευταίος υπολογισμός περιπτώσεων έγινε από το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού και τις προσδιορίζει γύρω στις 4.500 τον χρόνο.

Η μόνη μελέτη σε εθνικό κλίμακα είναι αυτή που έγινε από το συγγραφέα αυτού του άρθρου και τον καθηγητή Αλέξανδρο Ζαφείρη του Πανεπιστημίου του HOYSTON. Η έρευνα αυτή προσδιορίζει πολύ συντηρητικά τη συχνότητα κακοποίησης παιδιών στις 3.044 το χρόνο εκ των οποίων οι 1.850 είναι περιπτώσεις σωματικής κακοποίησης και οι 1.194 περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης (Ζαφείρης - Μουζακίτης 1990).

Σωματική Κακοποίηση - Επιπτώσεις στην Υγεία του Παιδιού

Η σωματική κακοποίηση αναφέρεται στη βλάβη που υφίσταται το παιδί από σκόπιμες ή μη σκόπιμες πράξεις και παραλείψεις των γονέων ή κηδεμόνων που είναι υπεύθυνοι για τη φροντίδα του. Οι

παντός είδους πράξεις σκληρότητας, όπως είναι κάψιμο με ζεματισμένο νερό, εγκαύματα από σίδερο ή αναμμένα τσιγάρα, κτυπήματα με λάσικα, σιδερόβεργες, κρεμάστρες, αλυσίδες ή κτυπήματα με τα χέρια και τα πόδια στα γεννητικά όργανα, στο στόμα, στα μάτια, στον εγκέφαλο και γενικά σε όλο το σώμα του παιδιού προξενώντας εσωτερικές βλάβες και αιμορραγίες και που σε πολλές περιπτώσεις προξενούν αναπηρίες και τον θάνατο.

Η επιστημονική βιβλιογραφία με αυξάνουσα αριθμητική συχνότητα εδώ και πολλά χρόνια έχει προσπαθήσει να τεκμηριώσει την υπόθεση ότι η κακοποίηση του παιδιού είναι επιβλαβής στην όλη υπόθεση και η εξέλιξή του. Την άποψη αυτή ο συγγραφέας αυτού του άρθρου συμμερίζεται απόλυτα αφού κλινικές εμπειρίες έχουν αποδείξει πέραν κάθε αμφιβολίας ότι η κακοποίηση στην οποιαδήποτε μορφή της είναι ένας σημαντικός παράγοντας στη δημιουργία ψυχιατρικών και ψυχοκοινωνικών συμπεριφοριακών διαταραχών. Η μη αποδοχή αυτής της θέσης είναι αντίθετη στις υπάρχουσες θεωρίες ανάπτυξης του ατόμου.

Οι επιπτώσεις της σωματικής κακοποίησης είναι πολυδιάσπατες. Κακοποιημένα παιδιά παρουσιάζουν ψυχολογικές δυσλειτουργίες, συμπεριφορικά προβλήματα, διαταραγμένη συναισθηματική - αντιληπτική και κοινωνική ανάπτυξη και σωματικές αναπηρίες.

Ο GREEN (1983, 231-237) αναφερόμενος στον ψυχολογικό τραυματισμό του παιδιού σαν αποτέλεσμα της σωματικής κακοποίησης τον χαρακτηρίζει ως τραυματική νεύρωση (TRAUMATIC NEUROSIS) αφού συχνά συνοδεύεται από αποδιοργάνωση του Εγώ, ναρκισστικό τραυματισμό (NARCISSISTIC INJURY), συναισθηματικό πόνο, πρωταρχικούς μηχανισμούς άμυνας, ψυχαναγκαστική επανάληψη του τραυματισμού, πανικό και ένα συναίσθημα αδιεξόδου. Ο GREEN κάνει την εισήγηση ότι στις περισσότερες περιπτώσεις παιδικής κακοποίησης τα κριτήρια που έχει θεσπίσει το D.S.M. III για τη μετα-τραυματική διαταραχή ικανοποιούνται:

- 1) Εάν υπάρχει μια συγκεκριμένη στρεσογόνος κατάσταση.
- 2) Εάν παρατηρείται επανάληψη της εμπειρίας του τραύματος (επαναλαμβανόμενα όνειρα και επίμονες σκέψεις της εμπειρίας της κακοποίησης).
- 3) Εάν παρατηρείται μείωση της εμπλοκής με τον έξω κόσμο (μείωση συναισθημάτων, απόσχιση).
- 4) Εάν παρουσιάζονται τραυματικά συμπτώματα που είναι αποτέλεσμα της κακοποίησης είναι κλινικά εμφανή (όπως διαταραχές ύπνου, υπερ-επαγρύπνηση, αποφυγή περιστάσεων ή ασχολιών που μπορεί να οδηγήσουν στην υπερβολή των συμπτωμάτων επανάληψης του τραύματος, δηλαδή τείνουν να παρουσιάζουν φοβία, επιθετικότητα σε καταστάσεις που μοιάζουν ή συμβολίζουν την κακοποίηση).

Πολλοί συγγραφείς δίνουν έμφαση στην τραυματική φύση της κακοποίησης. Ο KRIS (1965) διατυπώνει την άποψη ότι η σωματική κακοποίηση με τον ενυπάρχοντα φόβο στο παιδί καταστροφής ή και εγκατάλειψης μπορεί να θεωρηθεί ως ένα υπερβολικό τραύμα ή ως SHOCK τραύμα. Ο KHAN (1963) επίσης λέγει ότι η ανεπάρκεια της μητρικής φροντίδας και η εχθρική γονεϊκή στάση καθώς επίσης και η νευρολογική βλάβη που προέρχεται από τη σωματική κακοποίηση μπορούν να θεωρηθούν ως τα στοιχεία της έντασης του συγκεντρωτικού "CUMULATIVE" τραύματος.

Ο GREEN (1983) διατυπώνει πρωτόγονους αμυντικούς μηχανισμούς που συνήθως παρατηρούνται σε κακοποιημένα παιδιά όπως αποφυγή αποστασιοποίηση, άρνηση, προβολή και διαχωρισμό. Αυτοί

οι μηχανισμοί άμυνας ενισχύονται από την άρνηση των γονέων των επεισοδίων της κακοποίησης και από τον φόβο της αντεκδίκησης ή εκμηδενισμού εάν το παιδί παραδέχονταν την πραγματικότητα. Κακοποιημένα παιδιά όπως υποδεικνύει ο ΟUNESTEAD και οι συνεργάτες του (1974) συχνά αποφεύγουν οπτική επαφή, παρουσιάζουν μια εικόνα "παγερής εγρήγορσης", καθήμενα παθητικά και ακίνητα, αλλά επαγρυπνούντα έτσι ώστε να μπορούν να εντοπίσουν τον κίνδυνο ή να αποφύγουν τους γονείς τους (GEORGE AND MAIN 1979). Ο GREEN (1983) ο οποίος συμφωνεί με αυτές τις απόψεις λέγει ότι αυτές οι συμπεριφορές είναι οι πρώτες ενδείξεις της άρνησης, προβολής και διαχωρισμού που παρατηρείται σε μερικά από αυτά τα παιδιά όταν ενηλικιωθούν.

Οι JOHNSON και MOORE (1968) και AMMERMAN και οι συνεργάτες του (1986) έχουν διαπιστώσει ότι κακοποιημένα παιδιά χαρακτηρίζονται από έλλειψη ανταπόκρισης, αρνητισμό, πείσμα και κατάθλιψη. Ο GALDSTON (1965) αναφέρεται σε τέτοιου είδους χαρακτηριστικά όπως απάθεια, απροθυμία, φόβο, ανορεξία και μια αδιαφορία για επαφή με ανθρώπους. Σύμφωνα με τον GREEN (1968) και AMMERMAN ET. AL (1986) κακοποιημένα παιδιά παρουσιάζουν τέτοιες συμπεριφορές όπως μειωμένη ικανότητα ανοχής, παρορμητικότητα, έλλειψη εμπιστοσύνης και καχυποψία στους ενήλικες, τάση να ελέγχουν και να εκμεταλλεύονται καταστάσεις, ανάγκη για άμεση ικανοποίηση, υπερβολική επιθετικότητα, προτίμηση στη χρήση κινητικής φυσικής έκφρασης για να επικοινωνούν, τάση στο να προκαλούν άλλους, βίαιες φαντασιώσεις, ψευτοανεξαρτησία και πρόωρα επιτεύγματα σε ορισμένες περιοχές. Διακατέχονται από θυμό για τον ενήλικα που τα κακοποιεί τον οποίο προβάλλουν σε άλλα άτομα, όπως δασκάλους, συνομήλικους, αδέρφια ή ακόμη και στον εαυτό τους ως συμπεριφορά αυτοκτονίας. Περαιτέρω τιμωρία και απόρριψη από ενήλικες είναι το αποτέλεσμα των συμπεριφορών που δημιουργεί έναν ατέρμονα κύκλο και επανάληψη του αρχικού τραυματισμού δηλαδή της κακοποίησης. Ο SANDEGRUND και οι συνεργάτες του (1974), η ELMER (1971) και ο AMMERMAN και οι συνεργάτες του (1986) στις μελέτες τους έχουν εντοπίσει παρόμοιες συμπεριφορές όπως αυτές που διαπιστώνει ο GREEN και επιπλέον ο SANDGRUND υποδεικνύει ότι κακοποιημένα παιδιά έχουν σοβαρά προβλήματα στην αντίληψη της πραγματικότητας και το συνειρμό των σκέψεών τους.

Οι MARTIN και BEEZLEY (1976) σε μια μελέτη τους μεταξύ άλλων ευρημάτων που συμπίπτουν με αυτά των GREEN, ELMER, SANDGRUND, GEORGE και MAIN παρατηρούν ότι παιδιά που κακοποιούνται σωματικά παρουσιάζουν μαθησιακά προβλήματα και μειωμένη ικανότητα προσαρμογής στο σχολικό περιβάλλον. Εξάλλου η συχνότητα διανοητικής καθυστέρησης μεταξύ κακοποιημένων παιδιών κυμαίνεται από 20 μέχρι και 60 τοις εκατό (SANDGRUND 1974, MARTIN και BEEZLEY 1974, MORSE 1970, MARTIN και RODEHEFFER 1976, ELMER και CREGG 1967, CREGG και ELMER 1969, MARTIN 1972, GIL 1970). Βέβαια πολλές φορές είναι δύσκολο να βεβαιωθεί εάν το διανοητικό πρόβλημα προϋπήρχε της σωματικής κακοποίησης ή εάν η κακοποίηση είναι η αιτία της διανοητικής καθυστέρησης. Πάντως σωματική κακοποίηση μπορεί να βλάψει τον εγκέφαλο που έχει σαν αποτέλεσμα διανοητική καθυστέρηση αν και οι αιτιολογικοί παράγοντες για μια τέτοια κατάσταση μπορεί να είναι ψυχολογικοί και κοινωνικοί.

Οι επιπτώσεις της σωματικής κακοποίησης του παιδιού στο νευρολογικό του σύστημα έχει διαπιστωθεί από ένα μεγάλο αριθμό επιστημόνων. Και στο θέμα αυτό όπως και με τη διανοητική καθυστέρηση είναι δύσκολο να βεβαιωθεί εάν η νευρολογική διαταραχή προϋπήρχε της κακοποίησης. Πάντως ο GREEN (1973) διατυπώνει την άποψη ότι η αναχαίτηση της ομιλίας και

κινητικότητα των κακοποιημένων παιδιών μπορεί να είναι αποτέλεσμα μαθησιακής αποφυγής για να προστατέψουν τους εαυτούς των από περαιτέρω κακοποίηση ή όπως ισχυρίζεται ο MARTIN (1976) μπορεί να είναι προσαρμογή στο βίαιο περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει.

Ο BLAGER και ο MARTIN (1976) υποδεικνύουν ότι μικρά κακοποιημένα παιδιά παρουσιάζουν πιο εμφανείς καθυστερήσεις και ελαττωματικότητα στην ομιλία τους, ενώ μεγαλύτερα παιδιά έχουν γλωσσική επάρκεια αλλά υστερούν στην επικοινωνία.

Η σοβαρότητα των επιπτώσεων της κακοποίησης εξαρτάται από τη χρονιότητά της. Χρόνια κακοποίηση μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη αρχικής ταύτισης με τον επιτιθέμενο, σε ελαττωματικό έλεγχο της παρόρμησης και σε μια προδιάθεση προς τη βία. Οι φόβοι εγκατάλειψης και εκμηδενισμού που έχουν προξενηθεί από την τραυματική εμπειρία της κακοποίησης αντικαθίστανται από ένα συναίσθημα δύναμης και παντοδυναμίας όταν το κακοποιημένο παιδί ταυτίζεται με τον επιτιθέμενο. Ο ίδιος μηχανισμός μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως μετάθεση της οργής του παιδιού προς το γονιό που το έχει κακοποιήσει ως επίσης σαν μέσο να αντισταθμίσει οδυνηρά συναισθήματα και να ανακουφισθεί από την πίεση. Επίσης η μίμηση της γονικής παρορμητικής και επιτιθέμενης στάσης μπορεί κατά συνέπεια να οδηγήσει σε επιθετική και βίαιη συμπεριφορά ως ο κύριος τρόπος σχέσης (GREEN 1983, AMMERMAN ET. AL 1986). Ο ALFARO (1973, 1974) σε μια μελέτη του με κακοποιημένους εφήβους διαπίστωσε παρορμητική συμπεριφορά. Παρομοίως οι STEEL (1970), SCHMITT και KEMPE (1975). SATTEN (1960), TANAY (1969) και AMMERMAN (1986) έχουν υποδείξει τη σχέση μεταξύ παιδικής κακοποίησης και βίαιης συμπεριφοράς στην εφηβεία. Σε ένα άρθρο μου στο περιοδικό SOCIAL CASEWORK που αναδημοσιεύθηκε στο περιοδικό Εκλογή το 1986 και το οποίο έχει τον τίτλο "Χαρακτηριστικά Κακοποιημένων Εφήβων και Κατευθύνσεις για Παρέμβαση" διατυπώνονται τα εξής σημεία σε σχέση με τους χρόνιους κακοποιημένους εφήβους.

- 1) 'Ότι η συμπεριφορά τους χαρακτηρίζεται από χρόνιες παραβιάσεις του νόμου.
- 2) 'Ότι οι παράνομες πράξεις που ενώ κατ' αρχήν ήταν παίσιμα, με την εφηβεία έγιναν πράξεις του ποινικού δικαίου και περιλαμβάνουν εγκλήματα.
- 3) 'Ότι παρουσιάζουν χρόνιες καταθλιπτικές καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από μεγάλη επιθετικότητα και απόσυρση.
- 4) 'Ότι η ψυχοπαθολογία είναι εμφανής σε τέτοιες συμπεριφορές, όπως έλλειψη ικανότητας να σχετίζονται με συνομήλικους και ενήλικες (Μουζακίτης 1986, σελ. 25-32).

Ο PARKE και COLLMER (1975) διατυπώνουν την άποψη ότι παιδιά που έχουν μεγαλώσει σε επιθετικό βίαιο περιβάλλον έχουν αυξημένη τάση να γίνουν βίαιοι ως γονείς και σύζυγοι. Ο SARLES (1981) εξάλλου παίρνει τη θέση ότι η βία στο σπίτι θεωρείται από το παιδί ως η μέθοδος λύσης προβλημάτων και που το παιδί ενσωματώνει στο σύστημα αξιών του. Πολλοί άλλοι συγγραφείς όπως οι STEEL και POLLOCK (1974), HOLTER και FREIDMAN (1968), MELNICK και HARLEY (1969), WASSERMAN (1967), STOVALL ET. AL (1990), SMITH J. ET. AL (1991) διατυπώνουν την άποψη ότι γονείς που κακοποιούν τα παιδιά τους παρουσιάζουν στο ιστορικό τους συναισθηματική και σωματική κακοποίηση. Ο OLIVER και TAYLOR (1971) έχουν αναφερθεί σε μια περίπτωση που η κακοποίηση των παιδιών εντοπίστηκε πέντε γενιές πίσω. Με βάση τις ανωτέρω μελέτες και έρευνες που έχουν γίνει σε σχέση με τις επιπτώσεις της σωματικής κακοποίησης πάνω στην υγεία του παιδιού τα ακόλουθα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν:

- 1) Συναισθηματικές διαταραχές που έχουν επιπτώσεις στην όλη λειτουργικότητά του και ιδιαίτερα στην επικοινωνία του στον άμεσο και ευρύτερο χώρο όπως συνομήλικους, δασκάλους και άλλους.
- 2) Βλάβη στη μαθησιακή ικανότητα του παιδιού με έντονες ενδείξεις για ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών διανοητικής καθυστέρησης.
- 3) Χαμηλό βαθμό αυτοεκτίμησης, χαμηλή ακαδημαϊκή επίδοση με τάσεις εγκατάλειψης του σχολείου.
- 4) Παραπωματική και πολλές εγκληματική συμπεριφορά στην εφηβεία και στη μετέπειτα ζωή του.
- 5) Κατάθλιψη, απόσυρση, υπερκινητικότητα, απειθαρχία, έλλειψη ελέγχου.
- 6) Ενσωμάτωση στο σύστημα αξιών του της βίας σαν μέσου επίλυσης προβλημάτων.
- 7) Ψυχοπαθολογικές καταστάσεις.

Σεξουαλική Κακοποίηση - Επιπτώσεις στην Υγεία του Παιδιού

Η σεξουαλική κακοποίηση αναφέρεται στο γεγονός ότι το παιδί γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης για σεξουαλικούς σκοπούς. Ποικίλει ως προς τον τρόπο, τη συχνότητα και την περιπλοκή, δηλαδή ποιοι εμπλέκονται και ποιοι είναι οι σκοποί τους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το διαχωρισμό που κάνει ο Ζαφείρης (1982), η σεξουαλική κακοποίηση για λόγους χειρισμού και παρέμβασης πρέπει να διακρίνεται σε 4 διαφορετικές κατηγορίες:

- 1) **Αιμομιξία:** Αναφέρεται σε οποιαδήποτε σεξουαλική δραστηριότητα και περιλαμβάνει συνουσία, θωπεία, επίδειξη γεννητικών οργάνων ανάμεσα στο παιδί και ένα φυσικό γονιό, πατριό, μητριά, συγγενή ή κηδεμόνα. Με τη μορφή αυτή το παιδί υποβάλλεται σε μια διεργασία “εξαρτημένης μάθησης” (CONDITIONING) και συχνά η αιμομικτική σχέση συνεχίζεται για πολλά χρόνια.
- 2) **Σεξουαλική κακοποίηση:** Αναφέρεται στην ξαφνική σεξουαλική επίθεση από τον πατέρα, πατριό, συγγενή ή και άλλον ενήλικα άγνωστο στο παιδί. Η μορφή αυτή αποτελεί μεμονωμένο περιστατικό, απότομο και βίαιο όπου δεν υπάρχει “εξαρτημένη μάθηση”.
- 3) **Σεξουαλική εκμετάλλευση:** Αναφέρεται στην εκπόρνευση του παιδιού, στη χρησιμοποίησή του για την παραγωγή πορνογραφικού υλικού ή και σε άλλους τρόπους εκμετάλλευσης από τους γονείς συγγενείς ή άλλους ενήλικες που δεν έχουν συγγένεια με το παιδί. Σε τέτοιου είδους περιπτώσεις υπάρχει “εξαρτημένη μάθηση”.
- 4) **Σεξουαλική εμπλοκή μεταξύ αδερφών:** Αναφέρεται σε οποιαδήποτε σεξουαλική σχέση μεταξύ αδερφών.

Οι ανωτέρω διαφοροποιήσεις της σεξουαλικής δραστηριότητας των ενηλίκων σε σχέση με το παιδί, όπως προτείνονται από το Ζαφείρη έχουν τεράστια σημασία για τη διάγνωση των δυναμικών αυτών των περιπτώσεων και για τις ανάλογες παρεμβάσεις.

Ποιες όμως είναι οι επιπτώσεις της σεξουαλικής κακοποίησης; Η πλειοψηφία των ερευνητών πάνω στο θέμα συγκλίνουν στην άποψη για βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις οι οποίες ποικίλλουν από αντιδράσεις προσαρμογής, σωματικά συμπτώματα, εμφανή ψυχοπαθολο-

γία, σοβαρές αναπτυξιακές διαταραχές και καταστρεπτικές κοινωνικές και μορφωτικές συνέπειες. Είναι γεγονός ότι η αξιολόγηση τέτοιων περιπτώσεων παρουσιάζει δυσκολίες λόγω του ότι η σεξουαλική και η σωματική κακοποίηση και παραμέληση συχνά συνυπάρχουν. Ο DE FRANCIS (1979) σε μια μελέτη του υποδεικνύει τη συνύπαρξη παραμέλησης (79%) ή και της σωματικής κακοποίησης (11%) σε παιδιά που είχαν κακοποιηθεί σεξουαλικά. Παρομοίως ο MARTIN (1976) περιγράφει τη συνύπαρξη των δύο αυτών μορφών κακοποίησης σε παιδιά εφηβικής ηλικίας ενώ ο THOMAS (1968) υποδεικνύει την υψηλή συχνότητα γονικής βίας (65%) σε περιπτώσεις αιμομιξίας. Πάντως, η πολλαπλή αιτιολογία της σεξουαλικής κακοποίησης είναι ένας άλλος σημαντικός παράγοντας για την αξιολόγηση των επιπτώσεων στο παιδί όπως η σχέση του με τον δράστη η φύση της σεξουαλικής εμπλοκής (ψηλάφηση των γεννητικών οργάνων, επίδειξη, σεξουαλικό παιχνίδι, αυνανισμός, στοματικό σεξ, συνουσία κλπ.), περιστάσεις κάτω από τις οποίες έγινε η σεξουαλική επαφή, η χρήση βίας, η διαφορά ηλικίας μεταξύ του δράστη και του παιδιού, η αντίσταση που προέβαλε το παιδί, η υποχωρητικότητα του, η άποψη του παιδιού για τη σεξουαλική κακοποίηση, η παρουσία τραυματισμού, η ηλικία και η αναπτυξιακή φάση του παιδιού, η συναισθηματική φύση της βίαιης σχέσης, η χρήση εκφοβισμού από το δράστη, η σύμπραξη και η μη προστασία από τη μητέρα καθώς επίσης και η μορφή της κακοποίησης δηλαδή εάν είναι εντός ή εκτός της οικογένειας, μικράς ή μεγάλης διάρκειας (MRAZEK AND MRAZEK 1981, SARLES 1981).

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι οι μελέτες σχετικά με τις επιπτώσεις της σεξουαλικής κακοποίησης έχουν πολλά μεθοδολογικά προβλήματα όπως έλλειψη ομάδων ελέγχου, μη σαφή ορισμό της σεξουαλικής κακοποίησης, επιλογή των περιπτώσεων σε αντίθεση με διερευνούμενες ομάδες, έλλειψη FOLLOW UP, προκαταληπμένη επιλογή της υπό μελέτη ομάδας, αναδρομικές μελέτες που βασίζονται στις αναμνήσεις ή γεγονότα του παρελθόντος, χρήση μη τυποποιημένων συνεντεύξεων και υλικό που βασίζεται σε αναφορές των δικαστηρίων, κοινωνικών υπηρεσιών και μη συγκεκριμένων και γενικευμένων αξιολογήσεων προσαρμογής.

Υπάρχει ένας μικρός αριθμός συγγραφέων ιδιαίτερα πριν την δεκαετία του '80 που διατείνονται ότι η σεξουαλική κακοποίηση δεν έχει ιδιαίτερα επιβλαβείς επιπτώσεις πάνω στο παιδί. Ο YORUKOGLU και ο KEMPH (1966) αναφέρουν ότι τα παιδιά δεν παρουσιάζουν σοβαρές βλάβες· ο BURTON και οι GIBBENS και PRINCE (1963) και ο LEMPO (1979) ότι δεν διαπίστωσαν διαταραχές. Πάντως η βιβλιογραφία στο μεγαλύτερο μέρος της είναι κατηγορηματική για τις αρνητικές επιπτώσεις στο σεξουαλικά κακοποιημένο παιδί και θέτει υπό αμφισβήτηση τις θέσεις των ανωτέρω συγγραφέων.

Ένας μεγάλος αριθμός ερευνητών περιγράφουν τις αρνητικές επιπτώσεις στον ψυχολογικό κόσμο και στη συμπεριφορά του σεξουαλικά κακοποιημένου παιδιού όπως παλινδρομικά συμπτώματα (βύζαγμα του αντίχειρα, δάγκωμα των νυχιών, ενούρηση, εγκόπηση (GREEN 1980), προβλήματα ύπνου και εφιάλτες (PETERS 1976), φοβίες (SARLES 1981), ανησυχίες και νευρώσεις (MEISELMAN 1978, COHEN 1991), απώλεια αυτοεκτίμησης, απαισιοδοξία ή μια στάση σκληρότητας, ενοχή και ντροπή (DE FRANCES 1969, ROSENFELD ET. AL 1977) κατάθλιψη (MAKASHIMA AND ZAKUS 1977, LANKTREE ET. AL 1991), σκέψεις αυτοκτονίας (FARBES 1972, MEHTA ET. AL 1979, WOZANCRAFT ET. AL 1991), παρορμητικότητα, αυτοκαταστροφική συμπεριφορά (DIXON ET. AL 1978), τάση στο να αποσύρεται από ασχολίες της παιδικής ηλικίας και προβλήματα κοινωνικής συμπεριφοράς (MAISCH 1972, NAKASHIMA AND ZAKUS 1977, COMES ET. AL 1985), ψευδοωριμότητα, διαταραγμένη προσωπικότητα (MAISCH 1972) και παχυσαρκία

(MEISELMAN 1978). Ακόμη, στις διαπροσωπικές τους σχέσεις τα σεξουαλικά κακοποιημένα παιδιά παρουσιάζουν φόβο στην επαφή τους με ενήλικες (PETERS 1976), επιζητούν συνεχώς στοργή από αυτούς (BURTON 1968), σύγχυση στις κοινωνικές τους σχέσεις και συχνά δραπετεύουν από το σπίτι (BROWNING AND BOATMAN 1977).

Η ψυχοσεξουαλική τους ανάπτυξη παρουσιάζει διαταραχές όπως υπερβολικό αυνανισμό (MRAZEK AND MRAZEK 1971), πρώιμες ετεροσεξουαλικές σχέσεις (MRAZEK AND MRAZEK 1971, FRIEDRICH W.N. ET. AL 1988), πορνεία (JAMES AND MYERDING 1977), ομοφυλοφιλία (HEIMS AND KAUFMAN 1963, MEISELMAN 1978, BRIERE 1984), εγκυμοσύνη (MEHTA ET. AL 1979), σεξουαλική πολυμιξία, επιθετική ενόχληση μικρών παιδιών (MEISELMAN 1978, SANSONNET H. ET. AL 1986, BEITCHMAN J.H. ET. AL 1991), ελαττωματική θηλυκή ταύτιση (HEIMS AND KAUFMAN 1963).

Προβλήματα σε σχέση με το σχολείο όπως φυγοπονία και μαθησιακές δυσκολίες έχουν αναφερθεί από πολλούς συγγραφείς (BROWNING AND BOATMAN, GOMES 1985, ELWELL M. ET. AL 1988, BEITCHMAN J.H. ET. AL. 1991).

Η εξέλιξη των ανωτέρω καταστάσεων σε χρόνιες τόσο στην ψυχολογία του σεξουαλικά κακοποιημένου παιδιού όσο και στις διαπροσωπικές σχέσεις και ψυχοσεξουαλική προσαρμογή του έχουν διαπιστωθεί από πολλούς ερευνητές. Οι ακόλουθες ψυχολογικές και συμπεριφοριακές διαταραχές έχουν διαπιστωθεί όπως η μη ολοκληρωμένη ταύτιση (KATAN 1973), νεύρωση (MEISELMAN 1978), χρόνια κατάθλιψη (WEINER 1964, ROSENFELD ET. AL 1977, BROWNE ET. AL 1986, MOYZAKITIS C. 1986), περιορισμένη αυτοεκτίμηση και ένα αίσθημα αδιεξόδου (STEEL AND ALEXANDER 1981), ψύχωση και σχιζοφρένεια (BARRY 1965, PETERS 1976), σκέψεις αυτοκτονίας (PHINEHART 1968, SANSONNET H. ET. AL 1986, BEITCHMAN J.H. 1991), ανθρωποκτονία (BROWN 1963), διαταραχή χαρακτήρα (LEWIS AND SARELL 1969, LUKIANOWICZ 1972), μαζοχισμό (MEISELMAN 1978), σωματικά συμπτώματα (GOODWN AND DIVASTO 1979, MEISELMAN 1978), χρήση ναρκωτικών (GOMES ET. AL 1985, BEITCHMAN ET. AL 1991, BROWNE ET. AL 1986), και παχυσαρκία (MEISELMAN 1978).

Σε σχέση με τις χρόνιες επιπτώσεις στις διαπροσωπικές σχέσεις έχουν διαπιστωθεί κοινωνική απομόνωση και δυσκολίες στη δημιουργία στενών σχέσεων (STEEL AND ALEXANDER 1981, BROWNE ET. AL 1986), φόβος και διαμάχη στις σεξουαλικές σχέσεις με τον σύζυγο (MEISELMAN 1978) και διαμάχη με γονείς και πεθερικά (HERMAN AND HIRSHMAN 1977).

Όσον αφορά τις χρόνιες επιπτώσεις στην ψυχοσεξουαλική προσαρμογή αναφέρονται τέτοιου είδους καταστάσεις όπως προβληματικές σεξουαλικές σχέσεις (ROSENFELD ET. AL 1977), διάφορες σεξουαλικές δυσλειτουργίες (LUKIANOWICZ 1972), πορνεία (JAMES AND MEYERDING 1977, SANSONNET 1986), σεξουαλική ενόχληση παιδιών (RAPHLING ET. AL 1967, REICHENTHAL 1979), αποφυγή σεξουαλικών σχέσεων (MAGAL AND WINNIK 1968, MEISELMAN 1978), παράνομες εγκυμοσύνες (MALQUIST ET. AL 1966, COHEN J.A. 1991), ομοφυλοφιλία (MEDLICOTT 1967, GUNDLACH 1977, BRIERE J. 1984, JOHNSON R.L. ET. AL 1985), εμπλοκή με άλλες αιμομιτικές σχέσεις (RAYBIN 1969), παρορμητικότητα να βιοπραγήσουν σεξουαλικά σε παιδιά (ARMSTRONG 1978). Ακόμη γυναίκες χρήστες ναρκωτικών με ιδιαίτερα σεξουαλικά προβλήματα, και πόρνες παρουσιάζουν συχνά ιστορικό σεξουαλικής κακοποίησης ή αιμομιξίας στην

παιδική τους ηλικία (GIARETTO 1976) καθώς επίσης και ως γονείς που σεξουαλικά κακοποιούν τα παιδιά τους (ROSENFELD ET. AL 1977).

Η επιστημονική βιβλιογραφία, αν και υπάρχουν ορισμένες μεμονωμένες απόψεις που διαφέρουν, είναι κατηγορηματική ως προς τις άκρως αρνητικές και επιβλαβείς επιπτώσεις στην όλη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Και όχι μόνο στην παιδική ηλικία αλλά και στην μετέπειτα εξέλιξη και προσαρμογή του σαν ατόμου, γονιού και συζύγου.

Επίλογος

Ήταν ο σκοπός του άρθρου αυτού, μέσω μιας διερεύνησης της βιβλιογραφίας, να επισημάνει τις επιπτώσεις της σωματικής και σεξουαλικής κακοποίησης πάνω στην υγεία του παιδιού γενικά και τις προεκτάσεις που αυτές έχουν. Έγινε προφανές ότι οι δύο αυτές μορφές κακοποίησης πάνω στην υγεία του παιδιού γενικά και τις προεκτάσεις που αυτές έχουν. Έγινε προφανές ότι οι δύο αυτές μορφές κακοποίησης σφραγίζουν ανεξίτηλα την προσωπικότητα του παιδιού, τον ψυχολογικό του κόσμο, τις συμπεριφορές του τόσο στη νηπιακή, παιδική και εφηβική ηλικία, όσο και στην ενήλικη με παράλληλες προεκτάσεις δυσλειτουργικότητας στους ρόλους που αναλαμβάνει σαν μέλους του κοινωνικού συνόλου και ιδιαίτερα σαν σύζυγος και γονιός. Είναι γεγονός επιστημονικά τεκμηριωμένο ότι η κακοποίηση είναι ένας ατέρμονας κύκλος αφού το φαινόμενο αυτό είναι επαναλαμβανόμενο από τα ίδια τα άτομα που έχουν υποστεί κακοποίηση είτε είναι σεξουαλική ή σωματική. Εξίσου σοβαρές είναι οι επιπτώσεις των διαφόρων μορφών παραμέλησης και ιδιαίτερα η συναισθηματική / ψυχολογική κακοποίηση, που δεν ήταν αντικείμενο μελέτης αυτού του άρθρου, όπως έχει πιστοποιηθεί από ένα μεγάλο αριθμό ερευνητών.

Αναμφίβολα οι γνώσεις μας γύρω από αυτό το θέμα συνεχώς αυξάνουν και η προστασία του παιδιού είναι ασυγκρίτως καλύτερη από αυτή που ήταν πριν από μερικά χρόνια στις Δυτικο-Ευρωπαϊκές Χώρες και ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Ότι υπάρχουν μεγαλύτερες υπηρεσίες προστασίας του παιδιού και στη χώρα μας είναι γεγονός πλην όμως η γενική αντιμετώπιση του προβλήματος της κακοποίησης του παιδιού στις διάφορες μορφές του, λόγω ελλείψεως οργάνωσης και εξειδικευμένου προσωπικού και μάλιστα Κοινωνικών Λειτουργών, είναι σε ανεπίτρεπτα στοιχειώδες επίπεδο.

Βιβλιογραφία

- Alfaro J.: Report on the relationship between child abuse and neglect and later socially deviant behavior. Draft of a paper presented at a symposium exploring the relationship between child abuse and delinquency. Seattle: University of Washington, July 21-22, 1973.
- Alfaro, J.: Report on the feasibility of studying the relationship between child abuse and later socially deviant behavior. New York Assembly select committee on child abuse, 1974.
- Ammerman, R.T., Cassisi, J.E., Hersen, M., and Van Hasselt V., B.: "Consequences of physical abuse and neglect in children". *Clinical Psychology Review*. 6, 1986, p. 291-310.
- Armstrong, L. *Kiss Daddy Goodnight: A speak out of incest*, New York, Hawthorn 1978.

- Barry, M.J.: "Incest" in R. Slovenko (Ed.) *Sexual Behavior and the law*. Springfield, Illinois: Thomas, 1965.
- Becker, J.V., Kaplan, M.S., Tenke, C. and Tartaglini, A.: "The incidence of depressive symptomatology in Juvenile sex offenders with a history of Abuse". *Child abuse and neglect*, 15, 4, 1991, p. 531-536.
- Beitchman, J.H., Zucker, K.J., Hood, J.E., Dacosta, G.A., Akman, D.: "A review of the shortterm effects of child sexual abuse". *Child Abuse and neglect*, 15, 4 1991, p. 537-553.
- Blager, F. and Martin, H.P. "Speech and language of abused children" in H.P. Martin and C.H. Kempe (Eds) *The abused child*. Cambridge, MA. Ballinger 1976, pp. 67-82.
- Briere, J.: "The effects of childhood sexual abuse on later psychological functioning. Defining a post sexual abuse syndrome". Paper presented at the *Third National Conference on Sexual Victimization of Children*, Washington, D.C. 1984.
- Browne, A. and Finkelhore, D. "Impact of child sexual abuse: A review of the research" *Psychological Bulletin* 99, 1986, p. 66-67.
- Brown, W. "Murders rooted in incest" in Masters, R.E.L. (Ed.): *Patterns of incest*, Julian, New York, 1963.
- Browning, D.H. and Boatman, B.: "Incest: Children of risk". *American Journal of psychiatry*, 134, 1977, p. 69-72.
- Burton, L.: *Vulnerable children*, London: Routledge and Kegan Paul, 1968.
- Cohen, J.A., and Mannarino, A.P.: "Psychological symptoms of Sexually abused girls" *Child abuse and Neglect*, 12, 1989, p. 571-577.
- De Francis, V. *Protecting the child victim of sex crimes committed by adults*, Denver: American humane association, children's division, 1969.
- Dixon, K.N., Arnold, L.E. and Galestro, K.: "Father son incest: Underreported psychiatric problem" *American journal of psychiatry*, 135, 1975, P. 835-838.
- Elmer, E. and Gregg, G.S. "Developmental Characteristics of Abused Children" *Pediatrics*, 40, 1967, p. 596-602.
- Elwell, M.E. and Ephross, P.H. "Initial reactions of sexually abused children" *Social Casework*, 69, 1987, p. 109-116.
- Finkelhor, D.: *Sexually victimized children*, New York, The Free Press, 1979.
- Forbes, L.M.: "Incest, anger and suicide" in Berkowitz, I., H (Ed) *Adolescents grow in Groups*, New York, Brunner - Mazel, 1972, P. 104-107.
- Friedrich, W.N. and Luecke, W.J., "Young school age sexually aggressive children". *Professional psychology: Research and Practice*, 19, 1988, p. 155-164.
- Galdston, R. "Observations on children who have been physically abused and their parents", *American journal of psychiatry*, 122, 1968, pp. 440-443.
- Giaretto, H. "Humanistic treatment of father - daughters incest" in Helfer R.E. and Kempe, C.H. (Eds) *Child abuse and neglect: the family and the community*, Cambridge M.A.: Ballinger, 1976.

- Gibbens, T.C.N. and Prince, J.: *Child victims of sex offenses*, London: Institute for the study of treatment and delinquency 1963.
- Gil, D.G.: *Violence against children: physical child abuse in the United States*, Cambridge, MA. Harvar University Press, 1970.
- Comes - Schwartz, B., Horowitz, J.M., and Sauzier, M.: "Severity of emotional distress among sexually abused preschool age and adolescent children". *Hospital and community psychiatry*, 36, 1985, p. 503-508.
- Goodwin, J. and Divasto, P.: "Mother daughters incest", *Child abuse and neglect*, 3, 1979, p. 953-957.
- Gregg, G.S. and Elmer, E. "Infant injuries: Accident of abuse". *Pediatrics*, 44, 1969, p. 434-439.
- Green, A.H. "Self destructive behavior in physically abused schizophrenic children". *Archives of general psychiatry*, 19, 1968, p. 171-179.
- Green, A.H.: "Dimension of psychological trauma in abused children". *Journal of the American academy of child psychiatry*, 22, 1983, p. 231-237.
- Gundlach, R.H.: "Sexual molestation and rare reported by homosexual and heterosexual women". *Journal of homosexuality*, 2, 1977, p. 367-384.
- Heims, L.W. and Kaufman, I.: "Variations on a theme of incest", *American journal of orthopsychiatry*, 33, 1963, p. 311-312.
- Herman, J., and Hirschman, L.: "Incest between fathers and daughters", *The sciences*, October 1977, p. 4-7.
- Holter, J.C. and Friedman, S.B.: "Child abuse: Early case findings in the emergency department". *Pediatrics*, 42, 1968, p. 128-138.
- James, J. and Meyerding, J.: "Early sexual experience and prostitution". *American journal of psychiatry*, 134, 1977, p. 1381-1385.
- Johnson, B. and Morse, H.: "Injured children and their parents". *Children*, 15, 1968, p. 147-152.
- Johnson, R.L., and Shrier, D.K.: "Sexual victimization of boys". *Journal of adolescent health care*, 6, 1985, p. 372-376.
- Kahn, M.: "The concept of cumulative trauma", *The psychoanalytic study of the child*, 18, 1963, p. 286-306.
- Katan, A.: "Children who were raped", *The psychoanalytic study of the child*, 28, 1973, p. 208-224.
- Kris, E.: "The recovery of childhood memories". *The psychoanalytic study of the child*, 11, 1956, p. 54-88.
- Lanktree, C., Briere, J., Jaidi, L.: "Incidence and impact of sexual abuse in a child outpatient sample: the role of direct inquiry". *Child abuse and neglect*, 2, 1979, p. 243-245.
- Lempo, R.: "Psychologic damage to children as a result of sexual offences". *Child abuse and neglect*, 2, 1979, p. 243-245.
- Lewis, M., and Sarrell, P.M.: "Some psychological aspects of seduction, incest and rape in childhood". *Journal of the American Academy of child psychiatry*, 8, 1969, p. 606-619.

- Lukianowicz, N.: "Incest I, paternal incest II - other types of incest". *British journal of psychiatry*, 120, 1972, p. 301-313.
- Magal, V. and Winnik, H.Z.: "Role of incest in family structure". *Israel annuals of psychiatry*, 6, 1968, p. 173-189.
- Maisch, H.: *Incest*, London: Audre Deutch, 1972.
- Malmquist, C.P., Kiresuk, T.J. and Spano, R.M.: "Personality characteristics of women with repeated illegitimacies: descriptive aspects". *American journal of orthopsychiatry*, 36, 1966, p. 476-484.
- Martin, H.P. and Beezley, P.: "Prevention and the consequences of child abuse", *Journal of operational psychiatry*, 6, 1974, p. 68-77.
- Martin, H.P., and Rodeheffer, M.: "Learning and intelligence", in Martin H.P. and Kempe, C.H. (Eds) *The abused child*, Cambridge, MA: 1976, p. 93-104.
- Martin, H.P., and Beezley, P.: "Personality of abused children", in Martin H.P. and Kempe, C.H. (Eds) *The abused child*, Cambridge, MA: 1976, p. 105-111.
- Massachusetts bar association. "Report of the governer's Massachusettes bar association's commission on the unmet legal needs of children", Boston, Author, 1988.
- Medlicott, R.W. "Parent child incest". *Australia and New Zealand journal of psychiatry*, 1, 1967, p. 180-187.
- Mehta, M.N., Lokeshwar, M.R., Bhatt, S.S., Athavale, V.B. and Kulkarni, B.S.: "Rare in children". *Child abuse and neglect*, 3, 1979, p. 671-677.
- Meiselman, K.C. *Incest: A psychological study of causes and effects with treatment recommendations*, London: Jossey - Bass 1978.
- Melnick, B. and Hurley, H.B.: "Distinctive personality attributes of child abusing mothers". *Journal of consulting and clinical psychology*, 33, 1969, p. 746-749.
- Morse, W., Sahler, O.J. and Friedman, S.B.: "A three years follow - up study of abused children". *American journal of diseases of children*, 20, 1970, p. 439-446.
- Μουζακίτης Χρήστος: "Χαρακτηριστικά Κακοποιημένων Εφήβων και Κατευθύνσεις για Παρέμβαση", *Εκλογή*, Απρίλιος 1986, σελ. 25-32.
- Μουζακίτης Χρήστος: "Η Κακοποίηση των Παιδιών: Γενική Θεώρηση και Διεθνής Προοπτική" στο βιβλίο *Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής*, Επιμέλεια Γιάννης Τσιάντης, τόμος πρώτος, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1987, σελ. 381-399.
- Mrazek, P.B. and Mrazek, D.A.: "The effects of child sexual abuse" in Mrazek, P.B. and Kempe C.H. (Eds) *Sexually abused children and their families*, Oxford Pergamon Press, 1981, p. 233-243.
- Nakashima, I.I. and Zakus, G.E.: "Incest: Reveiw of clinical Experience". *Pediatrics*, 60, 1977, p. 696-701.
- Oliver, J.E. and Taylor, A.: "Five generations of ilitreated children in one family pedigree", *British journal of psychiatry* 119, 1971, p. 473-480.

- Ounstead, C., Oppenheimer, R. and Lindsay J.: "Aspects of bonding failure: the psychotherapeutic treatment of families of battered children". *Developmental medicine and child neurology*, 16, 1974, p. 446-456.
- Parke, R.D. and Collmer, C.W.: "Child Abuse: an interdisciplinary analysis". *Review of child development research*, Chicago Press, 1975, p. 509-590.
- Peters, J.: "Children who are victims of sexual assaults and the psychology of offenders". *American journal of psychotherapy* 30, 1976, p. 398-421.
- Raphling, D.L., Carpenter, B.L., and Davis, A. "Incest: A genealogical study". *Archives of general psychiatry*, 16, 1965, P. 505-511.
- Raybin, J.B.: "Homosexual incest". *Journal of nervous and mental disease*, 148, 1969, p. 105-110.
- Rinehart, J.W.: "Genesis of overt incest". *Comprehensive psychiatry*, 2, 1961, p. 338-349.
- Rizley, R. and Cicchetti, D. (Eds) "Developmental perspectives in child maltreatment", *New directions of child development*, II, 1981.
- Rodeheffer, M. and Martin, H.P.: "Special problems in developmental assessment of abused children". In Martin, H.P. and Kempe, C.H. (Eds): *The abused child*, Cambridge, MA: Ballinger, 1976.
- Rosenfeld, A.A., Nadelson, C.C., Kreiger, M., and Blackmann, J.H.: "Incest and sexual abuse of children". *Journal of American Academy of child psychiatry*, 16, 1977, p. 327-337.
- Reichenthal, J.A.: "Letter to the editor: Correcting the underreporting of father son incest". *American Journal of Psychiatry*, 136, 1979, p. 122-123.
- Sansonnet-Hayden, H., Haley, G., Marriage, K., and Fine, S.: "Sexual abuse and psychopathology in hospitalized adolescents" *Journal of the American Academy of child and adolescent psychiatry*, 26, 1986, p. 253-257.
- Sandgrund, A., Gaines, R.W., and Green, A.H.: "Child abuse and mental retardation: A problem of cause and effect". *American Journal of mental deficiency*, 79, 1974, p. 327-330.
- Sarles, R.M.: "Sexual abuse in the adolescent". In Moss, A.J. (Ed): *Pediatrics update: Reviews of physicians*, New York: Elsevier 1981, p. 23-86.
- Satten, J., Menninger, K., Rosen, I., and Mayman, M.: "Murder without apparent motive: a study of personality disorganization". *American Journal of psychiatry*, 117, 1960, p. 48-53.
- Schmitt, B., and Kempe, C.H.: "Neglect and abuse of children". In Vaughn, V. and McKay, R. (Eds): *Nelson textbook of pediatrics*, Philadelphia: Saunders 1975.
- Smith, J.A.S., and Adler, R.G.: "Children Hospitalized with child abuse and neglect: A case - control study". *Child abuse and Neglect*, 15, 4, 1991, p. 437-445.
- Steel, B.J.: "Violence in our society" *The Pharos of Alpha Omega Alpha*, 32, 1970, p. 42-48.
- Steel, B.J. and Pollock, C.B.: "A psychiatric study of parents who abuse infants and small children" in Helfer, R.E. and Kempe C.H. (Eds): *The battered child*, (2 ed.), Chicago, University of Chicago Press 1974.

- Stovall, G., and Graig, R.J.: "Mental representations of physically and sexually abused latency - aged fameles", *Child Abuse and Neglect*, 14, 1990, p. 233-242.
- Tanay, E.: "Psychiatric study of Homicide". *American journal of Psychiatry*, 125, 1969, p. 1252-1258.
- Thomas, W.: *Child victims of incest*, Denver, American Humane Association, Chidren's Division, 1968.
- U.S. Department of human services. "Study findings: Study of National incidence of prevelence of child abuse and neglect". Washington D.C., Author 1988.
- Yorukoglu, A., and Kempf, J.P.: "Children not severely damaged by incest with a parent". *Journal of the american academy of child psychiatry*, 5, 1966, p. 111-124.
- Wasserman, S.: "The abused parent of the abused children", *Children*, 14, 1967, p. 175-179.
- Weiner, I.B.: "On incest: A survey", *Excerpta criminologica*, 4, 1964, p. 137-155.
- Wolt, D., and Mosk, M.: "Behavioral comparisons of children from abusive and distressed families", *Journal of consulting and clinical psychology*, 51, 1983, p. 707-708.
- Wozencraft, T., Wagner, W., and Plegin, A.: "Depression and suicidal ideation in sexyally abused children", *Child abuse and Neglect*, 15, 4, 1991, 505-511.
- Zaphiris, A.: *Methods and skills for a diffrential assessment and treatment in incest, sexual abuse and sexual exploitation of children*, C.O. American Humane Association, 1983.
- Ζαφείρης Αλέξανδρος και Μουζακίτης Χρήστος: "Συχνότητα και Χειρισμός της Κακοποίησης του Παιδιού στην Ελλάδα: Μια εθνική Διερευνητική Μελέτη", *Εκλογή*, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1990, σελ. 119-137.